

Patočka. Zarysował także dość dokładnie na przykład postać Abrahama Joshuy Heschela, analizując jego myśl religijną i jej korzenie. Można to było uczynić, jeśli nie w samym tekście, to przynajmniej w przypisach.

Szkoda również, że w prezentowanej pracy nie ma bibliografii (względnie jakiegoś wykazu wykorzystanej literatury). Brak jest także indeksu osobowego i rzeczowego. Z pewnością bardzo by się one przydały, sama zaś pozycja nie sprawiałaby wrażenia zebrania tylko już w większości opublikowanych artykułów.

Podsumowując, należy stwierdzić, że praca T. Gadacza *Filozofia Boga w XX wieku* jest pozycją bardzo potrzebną dla opracowania pełnego, całościowego tej problematyki. Oczywiście, nie jest ona podręcznikowym wykładem poszczególnych systemów filozofii Boga, a jedynie w miarę obiektywnym i kompetentnym zarysem prezentującym najbardziej charakterystyczne nurty filozofii Boga XX wieku oraz ich przedstawicieli. Jako taka niewątpliwie zasługuje na polecenie jej jako przydatnej lektury wszystkim zainteresowanym współczesną filozofią Boga.

Ks. Zdzisław Pawlak

Marek Augustyn OFMConv, *Geneza i rozwój soborowej idei liturgii*, Wydawnictwo Franciszkanów „Bratni Zew”, Kraków 2007, ss. 196

Pod takim właśnie tytułem opublikował o. Marek Augustyn swoją rozprawę doktorską napisaną na seminarium naukowym ks. prof. dra hab. Stefana Koperka. Oryginalność rozprawy o. M. Augustyna polega przede wszystkim na tym, że odważył się dotknąć kręgosłupa całej, posoborowej odnowy liturgicznej, czyli określenia istoty liturgii na podstawie oficjalnej nauki Kościoła i relatywnej literatury przedmiotu. Od tego bowiem fundamentalnego ustalenia uzależniona jest cała pastoralna pragmatyka Kościoła, by nie stwierdzić wręcz, że nawet jego przyszłość, rozpatrywana zwłaszcza w wymiarze parafialnym.

Rozprawa naznaczona jest znacznym stopniem trudności i wymaga od jej Autora sporej, a nawet erudycyjnej orientacji w materii liturgicznej. Temat bowiem zapowiada, że Autor nie ogranicza się do zaprezentowania soborowej idei liturgii, lecz chce ją ukazać na szerszym tle, przybliżając przedsoborowe dyskusje, analizy, studia, opracowania, sympozja (itd.), które zmagaly się z określeniem istoty liturgii. Autor wychodzi bowiem ze słusznego założenia, że *Ecclesia*, jak też *liturgia* jest *semper reformanda*, że każde „dziś” jest ewolucyjnym owocem wczorajszego dziedzictwa, z niego korzysta, dokonując przy tym koniecznej aktualizacji (*aggiornamento*) w obszarze, który oczywiście różnorodnym

przystosowaniom, zgodnie z istotą liturgii i postanowieniami właściwego prawodawcy, może podlegać.

Autor rozprawy rozpoczyna swoje studium od przybliżenia początków swoistego „przebudzenia” się świadomości odnośnie do miejsca liturgii w życiu Kościoła, związanego z XIX-wiecznym Ruchem Liturgicznym (zob. rozdz. I), oraz kontynuowanego w XX wieku, zwłaszcza poprzez takich liturgistów, jak L. Beauduin, O. Casel, P. Parsch czy R. Guardini. Ich publikacje zostały „potwierdzone” autorytetem nauczania kolejnych papieży, licznych międzynarodowych kongresów liturgicznych, a także długoletnimi pracami tzw. *Commissio Piana*, powołanej w roku 1948 przez Piusa XII dla przeprowadzenia generalnej reformy liturgicznej.

Zgodnie z logiką tematu rozprawy, drugi rozdział krytycznie analizuje ideę liturgii ukształtowaną przez Sobór Watykański II, a dokładniej określoną i ustaloną w rozdziale pierwszym Konstytucji Liturgicznej z dnia 4 grudnia 1963 roku. Autor prezentuje nam ewolucyjne etapy dojrzewania ostatecznego kształtu wspomnianego rozdziału KL, rozpoczynając od prac przedsoborowej Komisji Liturgicznej, aby poprzez dyskusje soborowe i oficjalne zatwierdzenie KL przeanalizować teologiczne aspekty soborowej idei liturgii. Autor zatrzymuje się (i ogranicza zarazem) na pogłębionym wymiarze liturgii w aspekcie sakramentalnym oraz uwypukleniu relacji między kapłaństwem a liturgią.

Warto tutaj również podkreślić, że o. M. Augustyn docenił niezwykle ważny problem zauważony przez prawodawców Konstytucji Liturgicznej, mianowicie dowartościowanie czynnego, świadomego i owocnego uczestniczenia wiernych w celebracji liturgicznej. Sama przecież bierna obecność na liturgii byłaby zredukowaniem jej do samego obrzędu, a „obrzędowość” w wymiarze wyłącznie rytualnym jest „śmiercią” liturgii. Poprzez właściwe uczestniczenie w liturgii, przywraca się ją jej pierwotnemu „właścicielowi”, czyli zgromadzeniu liturgicznemu. Usilne nakłanianie KL do czynnego uczestniczenia w liturgii ma swoje teologiczne uzasadnienie w fakcie, że liturgia jest niczym innym, jak żywą obecnością i działalnością Jezusa Chrystusa, który poprzez sakramentalne znaki i słowa spełnia kapłańską misję uświęcania człowieka i zarazem oddawania czci Bogu Ojcu. Ten logiczny powyższy proces zależności uczestnictwa od wiary w obecność Jezusa Chrystusa w liturgii stanowi duży plus recenzowanej rozprawy i dowodzi rzetelnej wiedzy Autora odnośnie do materii określonej tematem rozprawy.

Posoborowe nauczanie Kościoła istotnymi kwestiami dotyczącymi pojęcia, celowości i znaczenia liturgii w życiu Kościoła wypełnia treść trzeciego rozdziału recenzowanej rozprawy. Autor analizuje tutaj powyższe kwestie zawarte kolejno w liście apostoelskim Pawła VI *Sacram liturgiam* (1964.01.25), w I Instrukcji do należytego wprowadzenia w życie KL – *Inter oecumenici* (1964.09.26), w II Instrukcji – *Tres abhinc annos* (1967.05.04), w III Instrukcji – *Liturgicae instaurationes*

(1970.09.05), w Kodeksie prawa kanonicznego z roku 1983 oraz w *Katechizmie Kościoła Katolickiego* z roku 1992.

Końcowy (czwarty) rozdział jest natury pastoralnej. Autor bowiem słusznie przypomina, że liturgia jest dla ludzi, że wg Piusa XII jest ona swoistym przechodzeniem Ducha Świętego przez Kościół. Uzasadnione są zatem zaprezentowane przez Autora argumenty ukazujące pozytywne skutki reformy liturgicznej rozpoznawane w życiu parafialnym oraz w stylu bycia i życia każdego wierzącego. Warte zauważenia jest krytyczne spojrzenie Autora na przejawy niezrozumienia posoborowej reformy liturgicznej oraz Jego opinie na modne dziś i atrakcyjne w niektórych środowiskach postulatory potrzeby „reformowania” reformy liturgicznej.

Oceniając od strony merytorycznej zaprezentowaną problematykę związaną z genezą i rozwojem soborowej idei liturgii, recenzent jest przekonany, że Autor w zadowalający sposób wywiązał się ze swego zadania. Autor, zgodnie z logiką tematu, poprawnie przeprowadził swój proces myślowy. Potwierdza to przekonywająca struktura rozprawy. Autor trafnie przybliżył nam działalność specyficznego watykańskiego organu (*Consilium*) odpowiedzialnego w pierwszym etapie posoborowej reformy liturgicznej za jej realizację. Choć *expressis verbis* Autor tego nam nie wyjaśnia, znawcy problematyki wiedzą dobrze, że nie chciano wówczas popełnić błędu związanego z reformą trydencką. Wtedy bowiem wykonawcą postanowień soboru była Kongregacja Obrzędów (SRC) i ostatnią, zreformowaną księgę liturgiczną (*Rituale Romanum*) wydano dopiero 51 lat po zakończeniu soboru (1614 r.). Autor rozprawy wykazuje równocześnie dobre zorientowanie w całości klimatu odnośnie do posoborowej odnowy liturgicznej, która przecież nie zawsze i nie wszędzie spotkała się z entuzjastycznym przyjęciem. Znana była przecież tuż po soborze także opozycja wobec reformy liturgicznej, i to zarówno w Kurii Rzymskiej, jak też poza, i to zarówno *per excessum*, jak też *per defectum*.

Autor rozprawy dobrze orientuje się w istotnej literaturze przedmiotu. Nie są mu obce takie autorytety liturgiczne; jak C. Vagaggini, I. A. Jungmann, P. Parsch, A. G. Martimort, O. Casel, B. Neunheuser, P. M. Gy, A. Triacca, S. Marsili itd. Nie pomija również polskich autorów, co wobec jego włoskiej edukacji liturgicznej stanowi dodatkowy plus.

Rozprawa opiera się na dwóch zasadniczych źródłach materiałowych, które zgodnie z tematem pracy, dostarczają jej istotnego tworzywa. Fundamentalne są tutaj dokumenty Stolicy Apostolskiej, i to zarówno te oficjalne ogłoszone, jak też prześledzone przez Autora w fazie ich redakcyjnego powstawania.

Drugim obszarem wiedzy, z której Autor korzysta, to dość obszerna literatura przedmiotu. Znajdujemy tutaj, o czym już uprzednio wzmiankowaliśmy, najpoważniejsze autorytety liturgiczne z obszaru języka włoskiego, francuskiego, angielskiego, hiszpańskiego, niemieckiego i oczywiście polskiego. Godna

zauważenia jest duża liczba przypisów, często nawarstwionych i obszernych, w których Autor wyraża swoje opinie, dialoguje, krytykuje i ocenia przedłożone kwestie czy autorów analizowanych twierdzeń. Także z przypisów wyłania się dobrze i rzetelnie zorientowany fachowiec w materii określonej tematem rozprawy.

Na kilka jednak merytorycznych niedoskonałości, lub pominiętych kwestii, recenzent chciałby zwrócić uwagę (wyliczam je zgodnie z chronologią stron pracy):

a) rozdział I opisuje ewolucję, jaka dokonała się w rozumieniu pojęcia liturgii w okresie poprzedzającym Sobór Watykański II. Autor szerzej omawia koncepcje liturgii sześciu wybitnych liturgistów (s. 30–51). Ubogaceniem rozprawy byłoby szersze wykorzystanie klasycznego, znanego autorowi studium na ten temat H. Schmidta, *Introductio in liturgiam occidentalem*, Romae – Fr. B, Barcinone 1965. Rozdział IV (*Definitio liturgiae*, ss. 47–87) podaje i analizuje ponad 30 różnych określeń i znaczeń pojęcia liturgii. Zestawienie niektórych z zawartych tam definicji liturgii byłyby wdzięcznym tworzywem dla porównawczego studium z „watykańskim”, soborowym określeniem liturgii;

b) na s. 55–56 Autor wspomina o ważnej inicjatywie Piusa XII, który zamierzał przeprowadzić generalną reformę liturgiczną (prawie 4 wieki po poprzedniej – trydenckiej). Dla jej przygotowania została powołana tzw. *Commissio Piana* (1948–1960). Autor, owszem, wymienia istotny owoc tejże komisji, czyli *Memoria sulla riforma liturgica* (1948) oraz cztery tomy uzupełniające pt. *Supplemento I* (1950), *II* (1950), *III* (1951) oraz *IV* (1957). Program całej i generalnej reformy liturgicznej, jej zasady, istota i celowość zostały detalicznie w tychże dokumentach zaprezentowane i były tak dalece wartościowe, że wszyscy członkowie Przesoborowej Komisji Liturgicznej otrzymali jej egzemplarze (choć nadal obowiązywała klauzula *sub secreto*). Dla recenzowanej rozprawy szczególnie aktualny jest II rozdział *Memoria: Principi fondamentali per la riforma liturgica*, s. 14–19. Należy tu dodać, że powyższe dokumenty zostały już opublikowane w Rzymie w roku 2003, wyd. Leonianum, seria Subsidia. Gdyby Autor rozprawy miał w swoim ręku tę pozycję (a nie jedynie ją cytował), odkryłby w tym dokumencie istotne założenia watykańskiej reformy liturgicznej, gdyż w *Memoria* tkwi ważne prężące źródło zarówno w odniesieniu dla wypracowania pojęcia „liturgia”, jak też w określeniu wizji przyszłej, posoborowej reformy liturgicznej. Już bowiem w roku 1948 redaktorzy *Memoria* mieli świadomość nieuchronnego napięcia między tendencjami zachowawczymi a innowacyjnymi reformatorskimi. Szersze wykorzystanie źródła w postaci *Memoria* byłoby dużym ubogaceniem rozprawy;

c) s. 56 Autor zaledwie w przypisie (przyp. 112) zaznacza ważną rolę o. Ferdinanda Antonelliego w przed- i soborowym okresie reformy liturgicznej. Jednak osoba Antonelliego, późniejszego kardynała, zasługuje na obszerniejsze

potraktowanie. Owszem, Autor zna opracowanie na temat wspomnianego kardynała, lecz nie wykorzystuje tej pozycji na miarę ambicji tematu swojej rozprawy (choć cenne są spostrzeżenia *in proposito* podane na s. 69, 108, 111). Jeśli zasadniczo przyjmuje się, że A. Bugnini był istotnym promotorem posoborowej reformy liturgicznej (zob. jego rolę jako sekretarza *Commissio Piana*, jako sekretarza *Consilium*, jako sekretarza Kongregacji Kultu Bożego 1969–1975), to jednak z drugiej strony istniała przecież opozycja, zarówno w Kurii Rzymskiej, jak też poza nią, która prezentowała inną koncepcję reformy liturgicznej. Osoba kard. F. Antonelliego, a zwłaszcza jego pamiętnik ukazują nam nieco inną wizję przyszłej reformy liturgicznej, aniżeli ta przekazana przez inicjatywy A. Bugniniego, G. Martimorta i innych. Dlatego tak bezcenne, zdaniem recenzenta, są w tej materii przemyślenia kard. F. Antonelliego czerpane z jego osobistego *Diario*, *Note personali* czy *Verbale* przekazane poprzez opracowanie Nicola Giampietro, *Il Card. Ferdinando Antonelli e gli sviluppi della riforma liturgica dal 1948 al 1970*, Roma 1998;

d) na s. 56–57 Autor przypomina siedem kolejnych powojennych międzynarodowych kongresów liturgicznych (1951–1960). Podstawowym źródłem informacji dla Autora jest (nadmiernie) cytowana pozycja A. Bugniniego (*La riforma...*). Warto byłoby przytoczyć tu istotnie ważne studia dokumentujące te kongresy, jak: S. Schmitt, *Die internationalen liturgischen Studientreffen 1951–1960, Zur Vorgeschichte der Liturgiekonstitution*, Trier 1992, ss. 472; I. Wagner, *Mein Weg zur Liturgiereform 1936–1986. Erinnerung*, Freiburg 1993, ss. 323 (Zweites Kapitel: *Die Internationalen Liturgischen Studientreffen*, ss. 24–44) itd. Ponadto każdy z poszczególnych kongresów doczekał się obfitej dokumentacji i literatury;

e) na stronach 107–123 Autor rozprawy omawia działalność *Consilium*, treść motu proprio Pawła VI *Sacram liturgiam* oraz pierwsze trzy instrukcje do KL. Wartościowe dla rozprawy byłoby, gdyby Autor uwzględnił także bezpośrednich świadków i współpracowników, aktywnych w redakcji owych instrukcji, np. P. Mariniego, który na te tematy opublikował aż 5 artykułów w „*Ephemerides Liturgicae*” (1992–1999), C. Bragę (EL – 1964), P. Jounela (LMD-1964, 1967), F. Dell’Oro (RL – 1967), S. Famoso, P. M. Gy, E. Lengelinga itd., itd.

Recenzent przyjmuje z przekonaniem i uznaniem koncepcję rozprawy o. M. Augustyna. Przedłożone zapytania, czy zaproponowane kwestie w żadnym stopniu nie naruszają, a tym bardziej nie obalają struktury i układu pracy, stanowią autorską prowokację oraz ocenę recenzenta. Studium o. M. Augustyna jest bowiem zbyt cennym wydarzeniem w środowisku liturgicznym, aby je pominąć i nie zauważyć.

Ks. Jerzy Stefański